Pənahova Vəfa Vaqif qızı[16]

QƏDİM İNGİLİS DİLİNİN SÖZYARADICILIĞINA TARİXİ BIR NƏZƏR VƏ SÖZDÜZƏLTMƏDƏ PREFİKSLƏRİN ROLU

Məlum olduğuna gürə dğnya dilləri iki cğr təsnif olunur:

1. Mənşəyinə gürə (geneoloji təsnifat);
2. Qrammatik quruluşuna gürə (tipoloji təsnifat).

Geneoloji təsnifata əsasən dünya dilləri dil ailələrinə bölünür. Onların içərisində Hind-Avropa dil ailəsi öz böyüklərinə görə xüsusi yer tutur.

Hind-Avropa dil ailəsinə on iki dil qrupu daxildir. Bu dil qruplarından birini German, yaxud Tevton dil qrupu təşkil edir.

German qrupunun tarixi əsasən Proto-German dilinin yaranması ilə başlayır. Proto-German dili dilçilikdə German dillər qrupunun kökü hesab olunur. Bu dilin yaranması eramızdan əvvəl XV-X əsrlərə təsadüf edir.

Dilin tarixi inkişafı daim davam edən bir prosesdir və tarix boyu dil bir sıra dövrləri əhatə etmişdir.

İngilis dilinin tarixində ən çox qəbul edilən aşağıdakı dövrləri göstərmək olar:

1. Qədim İngilis dili dövrü (O.E.) V-XV əsrlər.
2. Orta İngilis dili dövrü (Mid.Eng) XI-XV əsrlər.
3. Müasir İngilis dili dövrü (Mod.Eng) XX əsrdən indiyə kimi:

a) Erkən Yeni İngilis dili dövrü (Early N.E.) XV-XVII əsrlər.
b) Yeni İngilis dili dövrü (New Eng) XVI-XIX əsrlər.

Qədim ingilis dili dövrü Britaniyada Germanların V əsrdə məskunlaşması və ya VII əsrdə yazının aranması ilə başlayır və İngiltərinin 1066-cı ildə normanlar tərəfindən zəbt edilməsi ilə sona yetir.

Orta ingilis dili dövrü Norman istilası ilə başlayır və 1475-ci ildə nəşrin yaranması ilə sona çatır və bu da Erkən ingilis dilinin, daha sonra isə Yeni ingilis dili dövrünün başlanğıcı olur.

Qədim ingilis dili sözləri müasir sözlər kimi morfoloji quruluşu etibarı ilə üç əsas növə ayrılır.

a) sadə sözlər («kök» sözlər) və ya kök morfemdən ibarət olan sadə əsaslı sözlər, məsələn:

O.E.	New Eng.
land	land
sinzan	sing
zo d	good

b) bir kök-morfem və bir və ya daha çox affiksdən ibarət olan düzəltmə sözlər, məsələn:

O.E.	New Eng.
be-zinnan	begin
weorp-unz	worthiness
un-scyld-iz	innocent
ze-met-inz	meeting

c) birdən çox kök-morfemdən ibarət əsası olan mürəkkəb sözlər, məsələn:

Old.Eng	New.Eng.
mann-synn	mankind
norpe-weard	northward
fe aver-t u ne	fourteen
weall-zeat	wall gate
scit-ze-refa	sheriff

Erkən Proto-German və ya Ümumi German dialektlərində sözlərin morfoloji strukturu mürəkkəb olub üç mühüm ünsürdən ibarət olmuşdur:

1) kök
2) əsasdüzəldici şəkilçi
3) qrammatik sonluq.

Daha sonra Qədim German dillərində əsas düzəldici şəkilçilər sözdüzəltmə funksiyasını tədricən itirdilər və üç morfoloji struktur ikili morfoloji struktur ilə əvəz olundu. Qrammatik sonluq əsas düzəldici şəkilçi ilə birləşərək yeni sonluq əmələ gətirdi:

Proto-German

Kök	əsas düzəldici şəkilçi	qrammatik sonluq

Qədim German dili

[16] Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Əsas	Qrammatik sonlaq

Məsələn:

Proto-German	Qot	N.E.	
fisk-a-z	fisks	fish	
mak-oj-an			make
stan-a-s		stones	

Proto-German dilindən misal gətirdiyimiz həmin sözlərdə «a» və «oj» - əsas düzəldici şəkilçi, «z» və «an» isə qrammatik sonluqdur. Qədim ingilis dilində mac-ian və keçmiş zaman formasında mac-ode Yeni ingilis dilində «make» və keçmiş zamanda «made» felidir.

Yazı inkşaf etdikcə bir çox düzəltmə sözlər əsas-düzəldici şəkilçilərini itirdilər, daha dəqiq desək, həmin şəkilçilər ya əsasla, ya da qrammatik sonluqla birləşərək sadə sözə çevrildilər.

Qədim ingilis dilində Müasir ingilis dilinə oxşar sözdüzəldici sistem mövcud idi. Qədim ingilis dilində eyni bir kök sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdə də işlənə bilirdi, məsələn:

O.E. mo d — N.E. mood — əlliyə yaxın sözlərdə işlədilirdi. Düzlətmə sözlərdə

O.E.	N.E.	
mo diz	proud	«qürurlu»
zemo ded	disposed	«təyin edilmiş»
ofermo d	arrogance	«özündən razı»

Mürəkkəb sözlərdə:

O.E.	N.E.	
mo d-caru	care	«qayğı»
mo d-te of	beloved «sevgili»	
mod-zepo ht	thought «düşüncə, fikir»	
zləedmo dnis	kindness	«mərhəmət»

Bir çox sözdüzəldici şəkilçilər çoxlu sayda sözlər əmələ gətirdiyinə görə məhsuldar sayılırlar: wip-prefiksinə əllidən çox sözlərdə, ofer — prefiksinə yüzdən artıq sözlərdə rast gəlmək olur.

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qədim ingilis dilində söz yaradıcılığının aşağıdakı vasitələrindən istifadə olunurdu:

1) affikslərdən;
2) səslərin əvəzlənməsindən;
3) mürəkkəb sözlərdən (word-composition).

Ümumiyyətlə, qədim german dillərinin sözdüzəltmə prosesini öyrənərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu sahə germanistikanın, xüsusilə də german dillərinin müqayisəli qrammatikasının ən az işlənmiş sahələrindən biridir.

Germanistikada bu məsələ üzrə vahid fikir yoxdur. Müəyyən edilmişdir ki, german dillərinin lap qədim dövrlərindən, eləcə də digər Hind-Avropa dillərinin heç birində ablaut təmiz halda çıxış etməmişdir.

Kökdəki saitin dəyişməsi bir qayda olaraq ona ya əsas düzəldən ünsürün, yaxud da suffiksin əlavə edilməsi ilə müşahidə edilir, məsələn:

Qədim island dili — syngva «mahnı oxumaq» - songr «mahnı» — sözlərdə həm kökdəki sait dəyişir, həm də söz suffriks qəbul edir.

Qədim ingilis dilinin sözyaradıcılığına gəldikdə, onu qeyd etmək lazımdır ki, ablaut artıq yazı dövründə (VII əsr) məhsuldar söyaratma vasitəsi olmaqdan qaldı. Kökdəki saitin dəyişməsi ilə yaranan düzəltmə sözlər ya Ümumi German dövrünə, ya da ingilis dilinin yazı dövrünə qədər olan dövrə aiddirlər.

Orta və Yeni ingilis dili dövründə, eləcədə hal-hazırda ablaut müstəqil sözyaratma vasitəsi hesab edilə bilməz.

Bu dövrlərdə ablautun funksiyası sözyaratma deyil, əsasən forma düzəltmə xüsusiyyəti daşıyır.

Eyni bir kökdən yeni sözlərin düzəlməsi həm Common Germanic (Ümumi German), həm Old Germanic (Qədim German) dialektlərində, o cümlədən qədim ingilis dilində affikslərdən ibarət olmuşdur. Affikslər özləri də iki hissədən ibarətdir: suffiks və prefikslərdən. Lakin mövzumuz prefikslərlə bağlı oduğuna görə biz əsasən onlardan danışmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

German dialektlərində prefikslər heç də suffikslər qədər çox olmamışdır. Prefikslər əsas etibarı ilə fellərlə işlədilirdi. Lakin az da olsa digər nitq hissələri ilə də rast gəlmək olur.

K.Brunnerin doğru olaraq göstərdiyi kimi Hind-Avropa və eləcə də german dillərində prefikslərin sözdüzəltmədə xüsusi bir vasitə, üsul kimi meydana çıxması o qədər də qədim dövrdə baş verməmişdir. Ona görə də german dillərində prefikslərin yaranma mənbəyini izah etmək mümkündür.

Prefikslərin sözönləri və zərflərlə sıx əlaqədar olması, xüsusilə də məkan mənalı sözlərlə əlaqədə olması müxtəlif Hind-Afrika dillərinin materialı əsasında izlənə bilər.

Hind-Avropa dillərində işlədilən mətnlərdə hissəciklər üç funksiyada işlədilmişdir: zərf kimi, sözönü kimi və prefiks kimi.

atın və Yunan dillərində bütün sözönlərini (predloq) ön şəkilçiləri kimi (prefiks) işlətmək olurdu. Öndə gələn
an mənalı sözönü, yaxud zərf Hind-Avropa, eləcədə German dillərində sintaktik əlaqədən asılı olaraq bəzən
əst, tabe olmayan bir morfem kimi, bəzən isə asılı, tabe olan morfem kimi çıxış edə bilirdi.
ndə işlənən sözönləri və zərflər müstəqil mənada işləndikdə öz qrammatik funksiyalarını saxlayırdılar. Lakin
vəziyyətdə çıxış edərək onlar artıq prefikslərə çevrilirdilər, məsələn:
an: ausgang çıxış, ausgehen çıxmaq sözlərində. Aus-prefiks mənası daşıyır, lakin "Er ging aus — «O bayıra
», "Er ging aus dem Zimmer — O, otaqdan bayıra çıxdı — burada "aus zərf mənasında çıxış edir.
eməli, öndə işlənən məkan mənalı (lokativ) sözönlərinin və zərflərin təkamülü nətcəsində yeni prefikslər mey-
xdı. Hind-Avropa və German dillərində:
zərf+tammənalı söz, yaxud onun əsası»;
sözönü+tammənalı söz, yaxud onun əsası» aşağıdakı konstruksiyaya çevrildi:
refiks (önşəkilçi)+tammənalı söz, məsələn:

ut-	Mod.Eug: out
nd «xarici ölkə»	outland
zian «qanundan kənar, qaçaq»	outlaw

ədim German dialektlərində eyni kökə müxtəlif prefikslər əlavə etməklə müxtəlif mənalı fellərin işlədilməsinə
düf etmək mümkündür.

ələn, Gt	O.E.
- gaggan "go away	a-zan "go
gaggan "go after, follow	be- zan "go around
ggan "come up	fore- zan "go before
t-gaggan "come in	ofer- zan "go across, etc

mumi German dillərində zərf və sözönündən əmələ gələn prefikslər bəzi hallarda onlarla omonimlik təşkil
li. Məsələn: yuxarıdakı misalda gt: afar — OE. Ofer, və ya «bi» və O.E. be — prefiksləri həm zərf, həm də
nü kimi işlədilirdilər.
im və sifətlərlə yalnız inkar mənalı prefikslər işlənirdi, məsələn:
fot «ayaq» sözündən "befo tian —ayaqdan məhrum etmək; O.E. cup «məlum olan, tanınan», un-cup
məlum olan, tanınmayan», yaxud hlid — «qapaq» ismindən unhlidian «qapağı qaldırmaq» — forması, yəni pre-
suffiksli desubstantiv fellər işlənmişdir.
.İ.Smirnitski gösətərir ki, əslində prefiksli tam mənalı söz xaricən mürəkkəb sözlərin birləşməsinə oxşaır. La-
ərq ondadır ki, prefikslər həmişə sözün önündə gəlir və qədim ingilis dilində əsasən sözdüzəldici xüsusiyyət
edir: a-seczan «tələffüz etmək, elan etmək» ; (scezan isə demək), a — risan «durmaq, yuxarı qalxmaq».
ədim ingilis dilində də prefikslər sözlərə birləşərək yeni leksik məna bildirirdi, məsələn:

	N.E.
ren — unzeboren adj	born — unborn
r-sip$_n$	"journey, "death
— un dəed$_n$	dead "crime
lice-un- i epelice$_{adv}$	"easily, "with diffiulty
liz-unspediz adj	"rich, "poor

ədim ingilis dilində işlənən inkar mənalı prefikslərdən un, mis, wan, or- prefikslərini göstərmək olar. Qeyd et-
lazımdır ki, son iki prefiks «wan» və «or» yalnız ismi prefikslərdir (nominal prefixes) məsələn:

	N.E.
nhal və ya wan-hal	"healthy, "unhealthy
o m-unwisdo m	"wisdom, "folly
-mislicion	"like, "dislike
n və zelimpan-mislimpan	"happen — "go away
rsorz adj	"sorrow,"uncancerhed, "careless

ksik mənadan başqa qədim ingilis dilində prefikslər qrammatik məna da ifadə edirdi, məsələn, «ze-» və «a-»
sləri felə birləşərək hərəkətin tərzini bildirir, ona bitişiklik mənası verirdi, məsələn:

	N.E.
«getmək»- zeferan «çatmaq»	«go-reach»
an «içmək» - zedrincan «içib qurtarmaq»	«drink-drink off»
an «döyüşmək»-zewinnan «qalib gəlmək»	«fight-win»
n «göndərmək»-asendan «yerinə çatmaq»	«send-send off»

məli prefikslər qədim ingilis dilində əsasən sözdüzəldici məna daşımaqla yanaşı felə bitmişlik mənası da verə
. Lakin qədim ingilis dilinin sonuna yaxın bir sıra prefikslər öz maddi mənalarını, öz semantik mənalarını təd-
itirərək «boş» prefikslərə çevrildilər. Yəni onların işlənib işlənməməsinin mənaca heç bir əhəmiyyəti yox idi.
r prefikslərə misal olaraq O.E. an-sund ze-sund sözü müxtəlif prefikslər "an, on. ze qəbul etməsinə baxmay-
yni məna ifadə edirdi, yəni «sağlam», «möhkəm» mənasını bildirirdi.
ləliklə qədim ingilis dilinin prefiks sistemi dağılmağa başladı və orta dövrdə onların çoxu dildən yox oldu.
nma prefikslərə gəldikdə, qədim ingilis dilində onlar demək olar ki, əsasən german mənşəli idilər. Smirnitski-

nin göstərdiyinə görə, qədim ingilis dilində alınma yox, Latın və Yunan dillərindən kalka edilmişlərdən danışmaq olar.

Qədim ingilis dili prefikslərdən mis-, un-, be- prefiksləri digər dövrlərdə də məhsuldar olaraq qalmış, həm doğma sözlərdən, həm də alınmalardan yeni leksik vahidlər düzəltmişlər.

Qədim ingilis prefikslərinin fərdi mənaları da rəngarəng olmuşdur. Onlar qüvvətləndirici, inkar, məkan, intensivləşdirici, hədsizlik, yığcamlıq, əkslik və s. mənalar ifadə etmişlər.

Qədim ingilis dili dövründən ta müasir dövrə qədər gəlib çatan aşağıdakı prefiksləri misal gətirmək olar: mis-, un-, out-, over-, be-, fore-, under-.

Həmin dövrdə be- prefiksinin köməyi ilə orta ingilis dili dövründə aşağıdakı sözlər yarandı, məsələn:

Mid E.	N.E.
Beseechen	beseech
Bewitchen	bewitch.

Bunlardan əlavə Mid E: betaken, becharmen; N.E. befriend, belittle, becirle, belace kimi sözlər yaranmışdır.

Qədim ingilis dili dövründə sözdüzəltmənin üçüncü vasitəsi mürəkkəb vasitə — sözbirləşməsi idi.

Sözbirləşməsi qədim ingilis dilinin lüğət tərkibinin inkişafında ən məhsuldar vasitə hesab olunurdu. Sözdüzəltmənin bu növündən bütün Hind-Avropa dillərində istifadə edilirdi. Lakin həmin qrupların heç birində söz birləşməsi German dillər qrupunda olduğu kimi yayılmamışdır.

T.A.Rastorguyevanın qeyd etdiyinə görə mürəkkəb söz yaranması prosesi qədim ingilis dilində iki yolla əmələ gəlmişdir: 1) morfoloji, 2) semantik.

Orta və yeni ingilis dilində yeni leksik vahidlərin yaranmasında artıq ablaut öz əhəmiyyətini itirmişdir. Bu dövrdə və hal-hazırda yeni leksik vahidlərin yaranmasında üç vasitə mühüm rol oynayır:

1. affikslər (suffiks və prefikslərlə) vasitəsi ilə yaranan leksik vahidlər;
2. konversiya yolu ilə yaranmış leksik vahidlər;
3. sözlərin birləşməsi vasitəsi ilə yaranmış mürəkkəb leksik vahidlər.

Qədim ingilis dili ilə müqayisədə bu sistemlər daxilində müəyyən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Məsələn, qədim ingilis dilinin bir sıra affiksləri, xüsusilə prefiksləri ya tamamilə dildən yox olmuş, ya da öz məhsuldarlıqlarını itirmişdilər. Odur ki, qədim ingilis dili dövrünün sonlarında bu cür prefiksə malik fellər onları itirdiklərinə görə düzəltmə sözlər sadə sözlərə çevrildilər.

Məsələn:

O.E.	Mid.Eng.	N.E.
Fylian-a-fyllan	fillen	fill
Brecan-to-brecan	breken	break
Lician-ze-lician	liken	like

Lakin orta və yeni ingilis dilində affikslər sistemi yeni suffiks və prefikslərlə zənginləşdi.

Bundan əlavə, orta ingilis dili dövrünün sonlarına yaxın (XIII-XIV) yeni sözyaradıcılığı vasitəsi yarandı, məsələn:

N.E. house (isim) və house (fel)
carpet (isim) carpet (fel)

Konversiya metodunun inkişafı orta ingilis dili dövründə qrammatik və leksik dəyişikliyə əsaslanır: sonluq və affikslərin azaldılması sözün morfoloji strukturunun sadələşdirilməsi.

Bəzi sonluqların və affikslərin dildən yox olması nəticəsində bir çox fel və isimlər ingilis dilində eyni forma kəsb etdilər, məsələn:

O.E.	MigEng.	N.E.
Lufu $_n$-lufian $_v$	love $_n$-love $_v$	love $_n$-love $_v$
chaunge $_n$ (фр.сюзц)	change$_n$- change $_v$	-cишgaunge $_v$

Beləliklə, orta ingilis dili dövründə affikslərin qismən yox olması və onların yenidən qurulması prosesi baş verdi.

Qədim ingilis dilinin mis-, un-,. be-prefiksləri orta və yeni ingilis dili dövrlərində də məhsuldar olaraq qalmış və həm doğma sözlərdən, həm də alınmalardan yeni leksik vahidlər düzəltmişlər, məsələn:

Unable-XIV əsr; misbelief — XIII — əsr; unlike — XIII əsr; behead, befriend, befool — XIII əsr və s.

Lakin bu qədim ingilis dilinin prefiks sisteminin sözdüzəltmə üsulu kimi tamamilə aradan çıxması deyildi.

XIV və XVII əsrlərdə ingilis dilinə çoxlu yeni prefikslər daxil oldu. Onlar ya mürəkkəb sözün birinci komponentindən yaranırdı, yaxud da Latın, Fransız, Yunan dillərindən alınırdı.

Beləliklə belə bir nəticəyə gəlirik ki, prefikslər ta qədim ingilis dili düvrğndən dilin süzyaradıcılığının ayrılmaz hissəsi olmuş və dilin tarixi düvrğ dəyişsə də üz rolunu itirməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава английского языка. М, 1956.
2. Арнолд И.В. Лексикология современного английского языка. М.1959.
3. Бруннер К. История английского языка, I, II том. М, 1956.
4. Jesperson Otto. A Modern English Grammar on Historical Principles. Copenhagen. 1942.
5. Hüseynzadə M.Müasir Azərbaycan dili. B, 1973.
6. Ilysh. History of English Language. Л.1971
7. Карашук П.М.Словообразование английского языка. М, 1977.
8. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. B, 1967.
9. Галперин И.Р., Черкасова Е.Б. Лексикология английского языка. М, 1956.

10. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. М, 1976.
11. Marchand M. The Categories and Types of present Day English, Word-Formation, Wiesbaden, 1960.
12. Пиоттух К.В. Системы префиксации в современном английском языке, автореферат, М., 1971.
13. Rastorguyeva T.A. History of English. M.,1983.
14. Rastorguyeva T.A. History of English. V, 1969.
15. Rauldolf Ouirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Seech, Jan Svartvik. A Comprehensive Grammar of the English Language, London, 1997.
16. Смирницкий А.И. История английского языка. М, 1965.
17. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М, 1956.
18. «Сравнительная грамматика германских языков, p.I, «Морфология», М., 1963.
19. Шанский Н.М. Очерки по русскому словарю. М, 1968.
20. Виноградов В.В. Словообразование в его отнощение к грамматике и лексикологии. М, 1952.

çar sözlər: Sözyaradıcılığı, sözdüzəltmə, affiksasiya, dil tarixi, prefiks, suffiks.
лючевые слова: Словообразование, языкознание, аффиксация, префиксы, суффиксы
ey words: Word formation, affixation, prefix, suffix, word derivation.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются история образования и лексико-семантические свойства префиксов, спользуемых в английском языке. В статье также анализируются изменения значений слов путем добавления данных префиксов к простым словам и производится сравнение полученных новых слов со словами арого и современного английского языка.

SUMMARY

This article is devoted to the history of word formation and lexico-semantic meanings of prefixes, used in the nglish language. In the article the words meaning change is analysed by adding these prefixes to the simple words d also comparison of new derived words with old and modern English language is carried out.

ƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova